

**ՀՀ-ՈՂ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԱԲԷՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՅՄԱՆԱԿՈՐՈՂ
ՆՈՐՄԵՐԻ ԵՎ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ.
ԿՈՆՍՏՐՈՒԿՏԻՎԻՍԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔ***

ՀՏԴ 327

DOI: 10.52063/25792652-2021.4-169

ՆԱՐԵԿ ՍՈՒԲԻԱՍՅԱՆ

*ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի քաղաքական
գործընթացների և ինստիտուտների ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
nareksukiasyan@gmail.com*

Հոդվածի նպատակն է վեր հանել ՀՀ արտաքին քաղաքականության վրա ազդող կոնստրուկտիվիստական գործոնները, որոնք վերաբերելի են հայ-ռուսական հարաբերություններին: Այդ նպատակով հոդվածում կիրառվել է միջազգային հարաբերությունների կոնստրուկտիվիզմի տեսամեթոդական գործիքակազմը: Հոդվածը քննում է ՀՀ անկախության ակունքներից սկսած Էլիտաների ինքնության ձևավորումը, խոսույթներն ու ընկալումները արտաքին ու ներքին սպառնալիքների, դրանց հաղթահարման հնարավորությունների, արտաքին աջակցության ու դաշինքային քաղաքականության մասին: Հոդվածը վեր է հանում արտաքին քաղաքական այն նորմերն ու դրանց ձևավորման կենսաշրջանները, որոնք, ի լրումն Նյութական իրականությունից բխող գործոնների, պայմանավորում, խրախուսում կամ սահմանափակում են Ռուսաստանի Դաշնության հանդեպ կառավարող Էլիտաների քաղաքականությունը և գործում որպես քաղաքական սուբյեկտների ներառման և բացառման մեխանիզմներ: Հոդվածը ընգծում է ՀՀ առաջին և երկրորդ վարչակարգերի միջև առկա նմանություններն ու տարբերությունները վերոնշյալ հարցադրումների վերաբերյալ, մատնանշում դրանց միջև առկա բանավեճերն ու դրանց ազդեցությունը ձևավորվող նորմերի կենսաշրջանի վրա:

Հիմնաբառեր՝ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականություն, ՀՀ-ՈՂ հարաբերություններ, կոնստրուկտիվիզմ, ինքնություն, արտաքին քաղաքական նորմեր, ՀՀ կառավարող Էլիտաներ, Հարավային Կովկաս:

Ներածություն

Նյութական, հնարավորինս օբյեկտիվ (եթե նմանը ընդհանրապես կա) իրականությունից բացի, ինչպես պետությունների, այնպես էլ դրանք ներկայացնող անձանց որոշումների հիմքում ընկած են նաև մի շարք սուբյեկտիվ գործոններ՝ սոցիալական իրականության ամբողջությունը, որը ձևավորում է ինքնություններ, հավաքականորեն ընդունված՝ միջսուբյեկտայնացված գաղափարներ, թույլատրելի և ընդունելի նորմեր, դրանցից շեղվելու դեպքում պատժի կամ բացառման մեխանիզմներ, որոնք այս կամ այն կերպ իրենց ազդեցությունն են ունենում

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.11.2021թ., գրախոսվել՝ 20.11.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 25.12.2021թ.:

կառավարող էլիտաների կողմից օբյեկտիվ իրականությունն ընթերցելու, ընկալելու և համապատասխան այդ ընկալման՝ որդեգրվող քաղաքականության վրա (Finnemore and Sikkink 393; Theys 38; Jepperson, Wendt and Katzenstein 18): Օբյեկտիվ իրականության նույն միջավայրերում տարբեր անհատներ, այդ թվում՝ պետության ղեկավարներ գործում են տարբեր կերպ, ինչը անլուծելի խնդիր է դնում (ևեռ)ռեալիզմի կամ ռացիոնալիստական ցանկացած այլ տեսության առաջ: Նման հետազոտական բացի լրացումը հնարավոր է իրականացնել կոնստրուկտիվիզմի տեսամեթոդական գործիքակազմով (Price 255; Rogers; Sterling-Folker 20; Mouritzen): Հիմնվելով վերոնշյալ դրդապատճառների ու կոնստրուկտիվիզմի մեթոդաբանության վրա՝ այս հետազոտությունը որպես նպատակ է սահմանել *վեր հանել* ՀՀ արտաքին քաղաքականության վրա ազդող կոնստրուկտիվիստական գործոնները, որոնք վերաբերելի են հայ-ռուսական հարաբերությունների համատեքստում: Այդ նպատակով առանձնացվել են հետևյալ հարցադրումները. որո՞նք էին ՀՀ արտաքին քաղաքականությունը պայմանավորող հիմնական կոնստրուկտիվիստական նորմերը, ինչպե՞ս էր տեղի ունեցել այդ նորմերի կայացման կենսաշրջանը, ինչպիսի՞ անվտանգային ինքնություն ուներ ՀՀ-ն, ինչպիսի՞ն էին ՀՀ կառավարող էլիտայի արտաքին սպառնալիքների ընկալումները, որո՞նք էին, ըստ վերջիններիս, այդ սպառնալիքների հաղթահարման միջոցները և ինչպե՞ս էին այդ պատկերացումները արտահայտվում նրանց վարած արտաքին ու դաշինքային քաղաքականության մեջ և, գլխավորապես, ինչպե՞ս էր կառավարող էլիտաների կողմից ընկալվում կամ ինչպիսի՞ դեր/ակնկալիք էր վերագրվում ՌԴ-ին այդ հարցադրումների համատեքստում:

Արտաքին քաղաքական նորմերի ծագում

Քանի որ հարցադրումներից առաջինը վերաբերում է նորմերի ծագումնաբանությանը և քաղաքական դերակատարների վրա դրանց ներազդեցությանը, ապա անհրաժեշտ է քննել ՀՀ արտաքին քաղաքականությունը՝ մասնավորապես ՀՀ-ՌԴ հարաբերությունները «կարգավորող» նորմերի համակարգի առաջացման սոցիալական գործընթացն ու վերափոխումները: Այսպիսով՝ միջազգային համակարգում Հայաստանի Հանրապետության դերի մասին նորմերի ձևավորման ակտիվ փուլը սկիզբ է առնում ԽՍՀՄ վերջին տարիներից և «Ղարաբաղ» շարժումից, ինչը թերևս նախորդած տասնամյակների ազգային, քաղաքական, հաճախ դիսիդենտական մտքի բյուրեղացման արգասիքն էր: Այս քաղաքական շրջանակի կողմից սուր քննադատվում էր Հայաստանի վերջին հարյուրամյակների միջազգային այն ընկալումն ու դիրքավորումը, որը անհրաժեշտ էր համարում առկա տարածաշրջանային սպառնալիքներին դիմադրելու համար ապավինել երրորդ ուժին (Astourian): Դրա պարզ արտահայտումը Թուրքիայի հետ հակադիր, իսկ Ռուսաստանի հետ՝ բարեկամական հարաբերություններն էին (Sunny 186): «Ղարաբաղ» շարժան անդամները, որոնք պետք է շուտով դառնային ՀՀ կառավարող առաջին էլիտան, հակադրվում էին այս նորմ դարձած՝ թուրքական սպառնալիքը ռուսական օժանդակությամբ հակազդելու ավանդույթին՝ համարելով այն ոչ արդյունավետ Հայաստանի շահերի սպասարկման տեսանկյունից (Mirzoyan 24-30): Բաքվում, Կիրովաբադում Սուվգայիթում հայ բնակչության ջարդերի և «Օղակ» գործողության արդյունքում, երբ ԽՍՀՄ կենտրոնը հանդես էր գալիս միանգամայն անընդունելի գործելաճոճով, այս նոր նորմը իր դիրքերն ամրապնդեց էլիտայի շրջանում (Mirzoyan 28-29): Այն բյուրեղանում է Լևոն Տեր-Պետրոսյանի քննադատական «Մոսկվան այլընտրանք չունի» հոդվածում, որում հեղինակը պնդում է, որ Մոսկվայի հետ հարաբերություններում պետք է հանդես գալ ուժային դիրքից (Տեր-Պետրոսյան, Մոսկվան այլընտրանք չունի): Կառավարող այս էլիտան ազգային, ապա նաև պետական շահերի սպասարկման կարևորագույն գրավական էր համարում առաջին հերթին հարևանների հետ խաղաղ գոյակցությունը (Տեր-Պետրոսյան, Ելույթ ՀՀ

Գերագույն խորհրդի նիստում; Տեր-Պետրոսյան, Ելույթ Հայոց համագգային շարժման 4-րդ համագումարում): Վերոնշյալ իրադարձությունները, ապա նաև Թուրքիայի կողմից ի համերաշխություն Ադրբեջանի՝ Հայաստանին պարտադրված շրջափակումն ու սպառնալիքները տրամաբանական, խոսույթային խնդիր էին ստեղծում Էլիտայի նման դիրքորոշման հանրային լեգիտիմացիայի համար (Astourian 31; Uhlir 51): Մինչև նոր նորմը փորձ էր անում հաղթահարել պատմական կնճիռները, Թուրքիայի ու Ադրբեջանի քաղաքականությունը բերում էր նրան, որ «հայերի մտքում ադրբեջանցիները, որոնք ռասայով, լեզվով և մշակույթով կապված էին թուրքերին, դարձան այն նույն անսիրտ մարդիկ, ովքեր մասնակցել էին 1915 թ. Ցեղասպանությանը» (Hovannisian, Historical Memory and Foreign Relations 241; MacDougall 174-175): Թեև այդ Էլիտան մինչև կառավարման ավարտը հավատարիմ մնաց Հայաստանի շահերի նման ընթերցմանը, Թուրքիայի սպառնալից քաղաքականությունը ստիպում էր փոխել առնվազն Ռուսաստանի նկատմամբ վերաբերմունքը՝ վերահաստատելով հին, «մերժված» նորմը: Չուզահեռաբար հիմնվելով Ռուսաստանի դեմոկրատացման հետագծի վրա՝ կառավարող Էլիտան վստահ էր վերջինիս մոտ կայսերական հավակնությունների բացակայության վրա (Տեր-Պետրոսյան, Հարցազրույց «Իզվեստիա» թերթին)՝ մինչև իսկ կարծելով, որ «Ռուսաստանը, զբաղված լինելով իր ներքին խնդիրներով, վերջիվերջո կարող է հեռանալ այս երկրամասից» (Տեր-Պետրոսյան, Ելույթ Հայոց համագգային շարժման 4-րդ համագումարում): Սակայն Էլիտաների ընկալումներում Ռուսաստանի հետ կապերի խորացումն ու Մոսկվայի դերը տարածաշրջանում հիմնված էին մի քանի պատկերացումների վրա: Առաջին՝ Ռուսաստանը առնվազն անկախության առաջին տարիներին չունեի մշակված երկարաժամկետ քաղաքականություն (Տեր-Պետրոսյան, Հարցազրույց «Օգոնյոկ» ամսագրին), բայց եթե անգամ Ռուսաստանը չունեի տարածաշրջանային ծավալապաշտական հավակնություններ, ամեն դեպքում այն առնվազն դեմ էր իր նախկին կայսերական տարածքներ այլ ուժերի ներթափանցմանը, ինչը անխուսափելի կլինեի ըստ Տեր-Պետրոսյանի, եթե տարածաշրջանում առաջանար ուժային վակուում (Տեր-Պետրոսյան, Ելույթ Հայոց համագգային շարժման 4-րդ համագումարում; Տեր-Պետրոսյան, Հարցազրույց «Նովոյե Վրեմյա» շաբաթաթերթին): Երկրորդ՝ Էլիտան ուներ այն համոզմունքը, որ թեև Ռուսաստանի կարողություններն ու ուշադրությունը դեռևս գերկենտրոնացված էին սեփական ներքին խնդիրների վրա, սակայն դրանց հաղթահարումից հետո ՌԴ-ն վերադառնալու էր տարածաշրջանում իր դիրքերի ամրապնդմանը: (Aberg and Terzyan 157; Տեր-Պետրոսյան, Հարցազրույց «Օգոնյոկ» ամսագրին): Երրորդ՝ հատկապես Թուրքիայի կողմից իրական սպառնալիքի բարձրաձայնումից հետո Էլիտայի համար ակնհայտ էր դառնում միայնակ դրան դիմակայելու անհնարինությունը և անվտանգային վակուումի առաջացման անընդունելիությունը (այստեղ ՀՀ և ՌԴ շահերը համընկնում էին) և ԱՊՀ-ն սկսում էր դիտարկվել որպես անվտանգության թեև թերի, սակայն կարևոր երաշխիք (Տեր-Պետրոսյան, Հարցազրույց «Նովոյե Վրեմյա» շաբաթաթերթին): Այսպիսով՝ նկատվում է ընկալման փոփոխություն, որն ի սկզբանե անհնարին էր համարում անվտանգային երաշխիքների ապահովումը՝ «հույս դնելով թեկուզ հզոր ու ազդեցիկ, բայց հեռավոր պետությունների՝ Ռուսաստանի, Եվրոպայի կամ Միացյալ Նահանգների վրա» (Տեր-Պետրոսյան, Ելույթ Հայոց համագգային շարժման 4-րդ համագումարում), և առաջնահերթություն էր տալիս հարևանների հետ հարաբերությունների կարգավորմանը: Չորրորդ՝ պատերազմող երկրի համար ռազմական կարողություններ կուտակելու հրամայականը մղում էր Հայաստանում տեղակայված նախկին ԽՍՀՄ դիվիզիաների «ազգայնականացմանը», սակայն ի տարբերություն Ադրբեջանի, որը դա արեց Մոսկվայի հետ առճակատման գնալու միջոցով, Երևանն ուղիղ բանակցությունների միջոցով ժառանգեց երկու դիվիզիաները՝ մյուսին հետագայում տալով ռազմաբազայի կարգավիճակ, քանի որ կառավարող Էլիտան անընդունելի էր համարում Հայաստանի փխրուն

անվտանգության պայմաններում Ռուսաստանի հետ առճակատման գնալը (Տեր-Պետրոսյան, Հանդիպում լրագրողների հետ): Ռազմական և անվտանգության հարցում հարաբերությունների նման զգուշավորությունը ձևավորվեց և հետագայում մեծամասամբ պահպանվեց որպես ընդունված նորմ: Ինչպես ձևակերպել է Տեր-Պետրոսյանը և պետականության ամբողջ ընթացքում բաց կամ փակ ձևով արտահայտվել է ՀՀ արտաքին քաղաքականության մեջ՝ «Մենք կարող էինք վտանգել Ռուսաստանի հետ ունեցած մեր բարեկամությունը՝ գտնվելով, մեղմ ասած, ոչ այնքան նպաստավոր աշխարհագրական միջավայրում:» (Տեր-Պետրոսյան, Ելույթ Հայոց համագգային շարժման 5-րդ համագումարում): Հինգերորդ՝ կար գիտակցում, որ ԱՊՀ-ն Հայաստանի համար դեռևս տնտեսական անհրաժեշտություն է, քանի որ հետխորհրդային պետությունների համար կարևոր էին տնտեսական միութենական շղթաների կապերը և այն արձանագրումը, որ ԱՊՀ-ից դուրս հայկական արտադրությունը դեռևս մրցունակ լինել չի կարող (Տեր-Պետրոսյան, Հարցազրույց «Պոլիտիկ Էստերնասիոնալ» հանդեսին): Սակայն հետխորհրդային տարածքի բազմակողմ կառույցների հանդեպ առկա էր որոշակի վերապահում, փոխարենը՝ հայ-ռուսական երկկողմ հարթությանը տրվում էր առաջնահերթություն (Տեր-Պետրոսյան, Հարցազրույց «Նովոյե Վրեմյա» շաբաթաթերթին): Ամեն դեպքում, կառավարող Էլիտայի խոսույթում բացակայում են ՌԴ-ից կախվածության կամ ասիմետրիկ հարաբերությունների վերաբերյալ անհանգստությունները և նշվում է ճնշումների բացակայության մասին (Փափագյան)՝ համարելով, որ այդ հարաբերությունները շահում են Հայաստանում հակառուսականության բացակայությունից (ինչը տարածված երևույթ էր այլ հետխորհրդային պետություններում (Տեր-Պետրոսյան, Հարցազրույց «Պոլիտիկ Էստերնասիոնալ» հանդեսին)), ինչպես նաև նախագահներ Տեր-Պետրոսյանի ու Ելցինի անձնական հարաբերություններից ու ընդհանուր ժողովրդավարական արժեքներից (Տեր-Պետրոսյան, Ելույթ Հայոց համագգային շարժման 5-րդ համագումարում): Լևոն Տեր-Պետրոսյանի վարչակազմն աչքի էր ընկնում նաև արտաքին ուղիղ սպառնալիքի՝ Արցախյան հարցում Ադրբեյջանի դիրքորոշման ուրույն ընթերցմամբ: Նախ պետք է նշել, որ թեև Տեր-Պետրոսյանը պատերազմում հաղթանակած հայկական կողմի ղեկավարն էր, սրա ընկալումներում բացակայում էր ռազմական հաղթանակի բացարձակայնացումը, այն որպես քաղաքական վերջնական հաղթանակի ներկայացումը: Կար վստահություն, որ հենց Ադրբեյջանը զգա իր ռազմական առավելությունը, ապա անմիջապես կվերսկսի պատերազմը (Տեր-Պետրոսյան, Հարցազրույց «Պոլիտիկ Էստերնասիոնալ» հանդեսին): ՀՀ Նախագահ Լեոն Տեր-Պետրոսյանի մամուլի ասուլիսը): Ըստ Տեր-Պետրոսյանի՝ հակամարտության լուծման պատեհ պահը իր նախագահության վերջին ժամանակահատվածն էր, քանի որ կար վստահություն, որ արդեն մեկ-երկու տարուց ուժերի հավասարակշռությունը փոխվելու էր հօգուտ Ադրբեյջանի (Տեր-Պետրոսյան, Պատերազմ, թե՛ խաղաղություն): Այս վստահությունը պայմանավորված էր թե՛ Ադրբեյջանի կարողությունների սպասվող զարգացմամբ, թե՛ հայկական կարողությունների՝ հակամարտության լուծված չլինելու պատճառով ի հայտ եկող սահմանափակումներով (Տեր-Պետրոսյան, Ելույթ Հայոց համագգային շարժման 7-րդ համագումարում): Հատկանշական է, որ Տեր-Պետրոսյանը բազմիցս, անգամ Ռուսաստանի հետ Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին պայմանագրի կնքումից հետո պնդում էր, որ ա) Արցախի հարցում Հայաստանը դաշնակիցներ չունի (Տեր-Պետրոսյան, Պատերազմ, թե՛ խաղաղություն), բ) Արցախի անվտանգության միակ երաշխավորը Հայաստանն է, (Տեր-Պետրոսյան, Ելույթ Անվտանգության խորհրդի ընդլայնված նիստում), գ) ՌԴ-ն երբեք չի ճանաչելու Արցախի անկախությունը, քանի որ իր հերթին ունի «քսան Ղարաբաղ» (Տեր-Պետրոսյան, Ելույթ Անվտանգության խորհրդի ընդլայնված նիստում), դ) Հայաստանը չի դառնալու «Ռուսաստանի Իսրայելը»՝ ապահովելով համապատասխան անվտանգային երաշխիքներ (Տեր-Պետրոսյան, Պատերազմ, թե՛ խաղաղություն), ե)

պայմանավորված կասախական նավթի գործոնով՝ Ռուսաստանը ձգտելու է Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների կարգավորման, որի դեպքում «Հայաստանը կորցնելու է Անդրկովկասում Ռուսաստանի միակ դաշնակիցը կամ ստրատեգիական գործընկերը լինելու առավելությունը» (Տեր-Պետրոսյան, Ելույթ Անվտանգության խորհրդի ընդլայնված նիստում), գ) Ռուսաստանն ինքն է հակամարտության լուծման հարցում համերաշխ արևմտյան՝ այդ ընթացքում պետությունների տարածքային ամբողջականությունը սատարող դիրքերին (Տեր-Պետրոսյան, Ելույթ Անվտանգության խորհրդի ընդլայնված նիստում):

Լևոն Տեր-Պետրոսյանի կառավարման շրջանը կարելի է համարել ՀՀ արտաքին հարաբերություններում նորմերի ձևավորման շրջան, իսկ դրա ընթացքում ու հատկապես դրա ավարտը պայմանավորող քննարկումները (տե՛ս հաջորդիվ)՝ առ արտաքին քաղաքականության սկզբունքները, միջազգային կարգը, սպառնալիքներն ու դաշինքային քաղաքականությունը վկայում են, որ Տեր-Պետրոսյանի գլխավորած կառավարող Էլիտային չհաջողվեց սեփական տեսլականը հիմնավորել որպես նորմ: Իսկ ինչ մասնավորապես վերաբերում է թուրքական սպառնալիքը չեզոքացնելու միջոցով ռուսական կամ որևէ այլ երրորդ ուժի կողմնորոշումից հրաժարվելու նախնական քաղաքականությանը, ապա դրա Էվոլյուցիան լավագույնս ներկայացնում է Ալլա Միրզոյանից հետևալով մեջբերումը. «1997 թ. նոյեմբերին Ռուսական դեսպանատան նոր շենքի բացման արարողության ժամանակ արված ելույթում Լևոն Տեր-Պետրոսյանը շարադրեց իր նախնական՝ «300-ամյա սխալը» ուղղելու նպատակից լիակատար շրջադարձը, հայտարարելով, որ «գործնականում վերջին մի քանի տարիներին երկկողմ հարաբերությունների բարելավման համար արվել է այնքան, որքան արվել է նախկինում հայ-ռուսական կապերի 300 տարիների ընթացքում¹»» (Mirzoyan 39):

Նորմերի թեստավորման, վերափոխման և հաստատման փուլ

Այն հիմնական նորմերը, որոնցով առաջնորդվում էր Լևոն Տեր-Պետրոսյանի գլխավորած Էլիտան և որոնց հետ սկզբունքային անհամաձայնության մեջ էր միցակից, ապա հաջորդ կառավարող Էլիտան, արտացոլված են Անվտանգության խորհրդի 1998 թ. ընդլայնված նիստի ընթացքում նախագահի ելույթում (Avetisyan 56-58): Օգտագործելով Տեր-Պետրոսյանի բառապաշարը՝ վերջինիս հրաժարականի արդյունքում խաղաղության կուսակցությանը (Տեր-Պետրոսյան, հրաժարականի հայտարարությունը) փոխարինում է հակադիր կուսակցությունը, որն ընտրություններից հետո արդեն ֆորմալ կերպով գլխավորում է Ռոբերտ Քոչարյանը: Կառավարող այս Էլիտայի առանցքային նորմատիվ ընկալումների տարբերությունը Արցախի հարցում ստատուս-քվոյի պահպանման իրոգործելիությունը և առավել լավ պայմաններով հարցի կարգավորումն էր: Ըստ Էլիտայի ներկայացուցիչներ Վազգեն Սարգսյանի, Ռոբերտ Քոչարյանի՝ Հայաստանի ներքին-կառուցվածքային որոշ խնդիրներ կարելի էր հաղթահարել արդյունավետ կառավարման, հարկային համակարգի բարելավման միջոցով (Սարգսյան; Astourian 51): Սարգսյանն ու Օսկանյանը կարծում էին, որ Հայաստանի տնտեսությունն արդեն հարմարվել է ադրբեջանաթուրքական շրջափակման պայմաններին, և դրա սահմանափակող ազդեցությունը այլևս «կենաց-մահու խնդիր» չէր: (Օսկանյան, հարցազրույցը Հայկական երկրորդ հետուստապիլիքին եւ «Նոր հարեւաններ» կայքին; Սարգսյան; Օսկանյան, Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները 178): Ավելին՝ Քոչարյանի նախագահության առաջին ժամկետի տնտեսական հաջողությունները Օսկանյանին

¹ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի խոսքի թարգմանությունը՝ ըստ հոդվածի հեղինակի:

թույլ էին տալիս մինչև իսկ պնդել, որ Հայաստանում ապագայի մասին բանավեճերը կենտրոնանում են ոչ թե Արցախի, այլ բնակչության կենսամակարդակի վրա (Օսկանյան, Ելույթը «Հարավային Կովկաս. Զաղաքական մարտահրավերներ եւ զարգացման հեռանկարներ» միջազգային համաժողովում): Բացի այդ, ըստ Էլիտայի՝ կառուցվածքային թուլությունների կայուն հաղթահարման իրատեսական միջոցներ էին համարվում Սփյուռքի ռեսուրսների մոբիլիզացիան (Զոչարյան, Ելույթ Հայաստան-Սփյուռք համաժողովում; Օսկանյան, Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները 111) և տնտեսական զարգացմանն ուղղված արտաքին քաղաքականությունը (Օսկանյան, Ելույթը «Հարավային Կովկաս. Զաղաքական մարտահրավերներ եւ զարգացման հեռանկարներ» միջազգային համաժողովում): Սփյուռքի հետ կապերի վրա շեշտադրումը ընդգծում էր կառավարող Էլիտայի համար նախընտրելի այն նորմը, որը հենվում էր Էթնիկ ինքնության վրա՝ Հայաստան-Արցախ-Սփյուռք եռամիասնությունը դարձնելով յուրատեսակ *raison d'état* (Barseghyan 411-412; Զոչարյան, Ելույթ Հայաստան-Սփյուռք համաժողովում): Տնտեսական աճի ապահովումը համարվում էր նաև Արցախյան հիմնախնդրի հաղթահարման վրա ազդող ուղիղ գործոն, որը կարևորվում էր Ադրբեջանի հետ մրցակցության համատեքստում (Զոչարյան, Հայաստանի տնտեսական կայունությունը մեծ դեր ունի Արցախյան խնդրի կարգավորման գործում): Ինչ վերաբերում է արտաքին սպառնալիքներին, սահմանափակումներին, ապա Թուրքիայի հարցում թեև հիմնականում շարունակվեց նույն՝ առանց նախապայմանների դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման ու սահմանների բացմանն ուղղված քաղաքականությունը, սակայն Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման արշավը արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություն դարձնելը էլ ավելի բարդացրեց երկխոսության հեռանկարը (Mirzoyan 90-93): Շրջադարձ կատարելով նախորդ Էլիտայի քաղաքականությունից՝ Ցեղասպանության հարցը արտաքին քաղաքական օրակարգ բերելը կառավարող Էլիտան հիմնավորում էր Հայաստանի ունեցած բարոյական պարտականությամբ, ցեղասպանությունների կանխարգելման միջազգային ջանքերին աջակցելու անհրաժեշտությամբ և այն համոզմամբ, որ նախորդիվ այդ հարցի դուրսթողումը, որը նպատակ ուներ չխանգարելու հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանը, որևէ արդյունք չէր տվել, հետևաբար չկար այն շարունակելու հիմնավորում (Օսկանյան, Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները 155-156): Թուրքիան շարունակում էր ընկալվել որպես տարածաշրջանային խոչընդոտ «անվտանգային շահերի, զարգացման ուղղությունների կամ եվրոպական ինտեգրման» հարցերում (Օսկանյան, Statement at Chatham House), ինչն ավելի էր սրվում Թուրքիայի վարած թշնամական քաղաքականության արդյունքում (Զոչարյան; Օսկանյան 152; Զոչարյան; Զոչարյան; Օսկանյան):

Գալով այս ամենի արտահայտմանը Զոչարյանի գլխավորած կառավարող Էլիտայի՝ Ռուսաստանի դերի մասին ընկալումներում, պետք է նշել, որ եթե Տեր-Պետրոսյանը կարծում էր, որ Ռուսաստանը վաղ թե ուշ «վերադառնալու» է տարածաշրջան ու իր միջազգային դերին, ապա այս վարչակազմի ընթացքում՝ 1998 թ.-ին, արդեն կար այն ընկալումը, որ «Ռուսաստանն արդեն գիտակցում էր, որ շատ բան է զիջել ու կորցրել, որ ադպես չի կարող շարունակել և պետք է արդեն քայլեր անել վերականգնելու նախկին դիրքերը միջազգային թատերաբեմում» (Օսկանյան, Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները 81): Սա, ըստ Օսկանյանի, արտահայտվում էր Ռուսաստանի կողմից արտաքին դերակատարներին դուրս թողնելու, տարածաշրջանային կազմակերպությունների ու իր միջազգային վարկի զարգացման և արտերկրում ռուսական կազմակերպությունների տնտեսական ներդրումների ու շահութաբերությունն ապահովելու քաղաքականությամբ (Օսկանյան, Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները 83-84):

Սպառնալիքների բալանսավորման տեսանկյունից հայ-ռուսական անվտանգային համագործակցությանը տրվում է թուրքական սպառնալիքը բալանսավորելու դեր (Շուգարյան): Մինչդեռ արցախյան հարցում սպառնալիքի պարագայում, ըստ կառավարող էլիտայի, ռուս-ադրբեջանական հարաբերությունների բարելավումը դրական կարող էր ազդել հակամարտության կարգավորման վրա (Քոչարյան, Совместная ПК Р. Кочаряна и Г. Алиева): Բացի այդ, ի տարբերություն Տեր-Պետրոսյանի՝ էլիտան ուներ ընկալում, որ հնարավոր է (առնվազն մինչ Ադրբեջանի նավթային ցատկը) պահպանել ռազմական հավասարակշռությունը (Սարգսյան): Թեև ՌԴ դիրքորոշումը առ այս, որ հայկական կողմը պետք է հրաժարվի ԼՂԻՄ-ից դուրս տարածքներից, բավական համոզիչ կերպով ներկայացվել էր այս էլիտային (Օսկանյան, Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները 181), վարչակազմը նպատակ էր հետապնդում ապացուցել ռուս գործընկերներին, որ նման ելքը կթուլացնի հայկական կողմերի դիրքերը տարածաշրջանում, իսկ տարածաշրջանում թույլ դաշնակից ունենալը կհակասեր հենց Ռուսաստանի շահերին (Օսկանյան, Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները 181-183): Ռուսաստանի հետ համագործակցության մեջ հիմնական անվտանգային ուղղությունից բացի նկատվում է նաև վերջինիս՝ Հայաստանում տնտեսական դերի աճի ու ներուժի ընկալում, որը երկրորդ, նախագահի կառավարման ընթացքում արտահայտվել է ռուսական մեծ ձեռնարկությունների՝ հայկական տնտեսության մեջ ռազմավարական նշանակության ոլորտներ մուտքով, որոնց համար, ըստ Քոչարյանի, մեկնարկային կետ էր ծառայել «գույք-պարտքի դիմաց» գործարքը (Քոչարյան, այցը Ռուսաստան 13-15.05.2004): Սակայն այդ վարչակազմի կողմից նպատակահարմար չի համարվել Մաքսային միության անդամակցությունը՝ համարելով այն սահմանափակող գործոն Հայաստանի՝ ազատականացման ձգտող տնտեսության համար (Քոչարյան, Телесом Ереван-Москва): Մինչդեռ ունենալով Ռուսաստանի հետ երկկողմ փոխադարձ պաշտպանության համաձայնագիր՝ 2002 թ.-ին Հայաստանը անդամակցել է ՀԱՊԿ-ին՝ անվտանգության հարցում առաջնորդվելով «ինչքան շատ՝ այնքան լավ» (Օսկանյան, Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները 93) սկզբունքով:

Այսպիսով՝ երկկողմ համագործակցության խորացումը թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական ոլորտներում բարձրացրել էր Ռուսաստանի՝ ռազմավարական գործընկերոջ ընկալումը կառավարող էլիտայի շրջանում (Kotchikian 180-181), որը համարվում էր ամենականխատեսելի գործընկեր (Օսկանյան, Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները 86): Սակայն հարաբերությունների ասիմետրիայի նման խորացումը կարիք ուներ այլ ուղղություններով բալանսավորման, ինչն էլ բերեց Հայաստանի թերևս անկախության ողջ ընթացքում դավանած արտաքին քաղաքական դոկտրինի՝ կոմպլեմենտարիզմի ձևակերպմանը: Ըստ կոմպլեմենտարիզմի՝ ինչպես այն ձևակերպում է Վարդան Օսկանյանը, մենք «պարտավորված չենք ընտրելու ընկերների միջև, որ Հայաստանը կարող է լինել այն վայրը, որտեղ Ռուսաստանի, Եվրոպական Միության ու Միացյալ Նահանգների կամ որևէ երկու ենթադրաբար մրցակից երկրների՝ մասամբ համընկնող շահերը կարող են բավարարվել [...], որ նրանց հակադրվող շահերը երբևէ չեն շահարկվի՝ մեկին մյուսի դեմ հանելով:» (Օսկանյան, Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները 82): Սակայն առկա է նաև հստակ գիտակցում, որ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության մանևրունակությունը կախված է ոչ այնքան Հայաստանից կամ հայ-ռուսական հարաբերություններից, որքան Արևմուտք-Ռուսաստան հարաբերություններից (Քոչարյան, Ելույթը Դավոսում; Օսկանյան, Statement at Chatham House): Այս ընկալումը հատկապես պարզ է արտահայտված 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ից հետո ԱՄՆ քաղաքականության փոփոխման հարացույցում: Ըստ Օսկանյանի՝ այդ փուլում ԱՄՆ-ը պակաս զգայուն ու հարմարվող էր այն հանգամանքների հանդեպ, որոնք չէին

ծառայում իր ազգային շահերին, ինչը բարդացնում էր ՀՀ արտաքին քաղաքականությունը (Օսկանյան, Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները 103-104):

Ամփոփում

Այսպիսով՝ անկախության ակունքներից իսկ Հայաստանի արտաքին քաղաքական խոսույթում առկա է եղել սեփական դերի, արտաքին սպառնալիքների և դրանք բալանսավորելու վերաբերյալ ընդունելի նորմերի մրցակցություն: Մեկնակետում ունենալով նպատակ վերանայել և շրջել վերջին 300 տարիների հայ արտաքին քաղաքական մտքի պոստուլատները՝ Ռուսաստանի միջոցով Թուրքիային բալանսավորելու սկզբունքը՝ «Ղարաբաղ» շարժումը, ապա նաև կառավարող էլիտան բախվեց մի շարք խոչընդոտների, որոնք ձախողեցին «երրորդ ուժի բացառման» օրենքը և թույլ չտվեցին այդ նորմի լիարժեք ձևավորումը: Այդ հիմնական խոչընդոտներից էին ադրբեջանաթուրքական սպառնալիքի և թշնամական քաղաքականության շարունակականությունը, Հայաստանի քաղաքական համակարգում այդ նորմի հիմադրույթներին հակառակ տրամադրված ուժերի առավելությունը, անվտանգային վակուումի առաջացման վտանգն ու անթույլատրելիությունը նույն էլիտայի ընկալումներում: Ռուսաստանի ընկալումը որպես կայսերական պատմությամբ տարածաշրջանային տերություն հաստատվեց որպես նորմ՝ լեգիտիմ համարելով վերջինիս տարածաշրջանային շահերը և դրանց հետ հաշվի նստելու անհրաժեշտությունը:

Իշանափոխությունից հետո արդեն կառավարող նոր էլիտայի մոտ, ըստ որի գնահատման՝ հայ-ադրբեջանական մրցակցության մեջ Հայաստանը ունակ էր բալանսավորել անվտանգային սպառնալիքները, աստիճանաբար նկատվում է այդ սպառնալիքի աճի մասին ընկալումը, որն իր գազաթնակետին է հասնում Իլիամ Ալիևի կառավարման և ադրբեջանական նավթի եկամտաբերության աճի տարիներին: Էլիտայի ընկալումների հավաքական ամբողջության արդյունք է 2007 թ.-ին ընդունված Ազգային անվտանգության ռազմավարությունը (Mfa.am), որի մեջ արտացոլվում են արտաքին ու ներքին սպառնալիքների, դրանց հաղթահարման այնպիսի մոտեցումներ, որոնք մեծապես համապատասխանում են Հայաստանի անվտանգության նեոռեալիստական վերլուծությանը: Թեև Արցախյան հիմնախնդիրը արդեն իսկ խիստ անհավանական էր դարձրել Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորման հեռանկարը, այս վարչակազմի կողմից Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման արշավի հանձնառումը էլ ավելի խորացրեց երկկողմ հարաբերությունների (կամ դրանց բացակայության) ճգնաժամը՝ հետաձգելով թուրքական սպառնալիքի մարումը: Այսպիսով՝ սկսվում էր ուրվագծվել պահպանողական արտաքին քաղաքական նորմի ձևավորումը, որտեղ փոխգիշերումների ընդունելիության շեմը բարձրանում է, և Հայաստանը դառնում է խիստ արտահայտված պրո-ստատուս-քվո ուժ: Տարածաշրջանային ստատուս-քվոյի պահպանման համատեքստում էլ ավելի խիստ է արտահայտվում Ռուսաստանի հանդեպ դաշնակցային ընկալումը, և հարաբերությունների խորացման հրամայականը ձևավորվում է որպես նորմ: Սակայն հստակ է նաև գերկախվածության վտանգների մասին ընկալումը և դրանցից խուսափելու անհրաժեշտությունը, որն ակնհայտորեն կոմպլեմենտարիզմի ձևակերպման հիմնական շարժառիթներից է և վեր է հանում կառավարող էլիտայի առավել մեծ զգայունությունը Ռուսաստան-Արևմուտք մրցակցությանը:

Օգտագործված գրականություն

1. Aberg, John H.S. and Aram Terzyan. "Structure or agency? Explaining Armenia's foreign policy evolution." *Eastern Journal of European Studies* 6 2018: 151-172. <http://ejes.uaic.ro/articles/EJES2018_0901_ABE.pdf>.
2. Astourian, Stephan H. *From Ter-Petrosian to Kocharian: Leadership Change in Armenia*. Berkeley: University of California, 2000.
3. Avetisyan, Sos. *The Hunchback of Caucasus: Armenia's "Stateness" issue and its post-war democratization, MPhil thesis*. Oxford: University of Oxford, 2016.
4. Barseghyan, Kristine. "Rethinking Nationhood: Post-Independence Discourse on National Identity in Armenia." *Polish Sociological Review*, 144 (2003): 399-416.
5. Cheterian, Vicken. "The Uses and Abuses of History: Genocide and the Making of the Karabakh Conflict." *Europe-Asia Studies* 70.6 (2018): 886-887.
6. Finnemore, M. and K. Sikkink. "Taking stock: The constructivist research program in international relations and comparative politics." *Annual Review of Political Science* 4 (2011): 391-416.
7. Hovannisian, Richard. "Historical Memory and Foreign Relations: The Armenian Perspective." Starr, Frederick S. *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1994. 237-276.
8. —. *The Armenian genocide : cultural and ethical legacies*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2007.
9. Jepperson, Ronald L., Alexander Wendt and Peter J. Katzenstein. "Norms, Identity, and Culture in National Security." Katzenstein, Peter J. *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. New York: Columbia University Press, 1996. 8-43. <https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/5237136/mod_folder/content/0/Japersen%20et%20al%20.pdf?forcedownload=1>.
10. Kotchikian, Asbed. *The Dialectics of Small States: Foreign Policy Making in Armenia and Georgia*. Boston: Boston University Graduate School of Arts and Sciences, 2006.
11. MacDougall, James. *Post-Soviet Strategic Alignment: The Weight of History in the South Caucasus*. Washington D.C.: A Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University, 2009.
12. Mfa.am. "Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարություն." 26 1 2007. Mfa.am. <<https://www.mfa.am/filemanager/Statics/Doctrinarm.pdf>>.
13. Mirzoyan, Alla. *Armenia, the Regional Powers, and the West Between History And Geopolitics*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.
14. Mouritzen, Hans. "Combining 'incompatible' foreign policy explanations: how a realist can borrow from constructivism." *Journal of International Relations and Development* 20 (2017): 631-658.
15. Price, Robert. "Detecting ideas and their effects." Robert Goodin, Charles Tilly. *The oxford handbook of contextual political analysis*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 252-265).
16. Rogers, Zac. *Realism and Constructivism as Compatible Epistemologies*. 30 10 2013. <<https://www.e-ir.info/2013/10/30/realism-and-constructivism-as-compatible-epistemologies/>>.

17. Sterling-Folker, Jennifer. "Realist Environment, Liberal Process, and Domestic-Level Variables." *International Studies Quarterly* 41.1 (1997): 1–25.
18. Suny, Ronald Grigor. *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington: Indiana University Press, 1993.
19. Theys, Sarina. "Constructivism." McGlinchey, Stephen, Rosie Walters and Christian Scheinpflug. *International Relations Theory*. Bristol: E-International Relations Publisher, 2017. 36-41.
20. Uhlig, Mark. "The Karabakh War." *World Policy Journal* 10.4 (1994): 47-52. <<https://www.jstor.org/stable/40209334>>.
21. Շուկարյան, Ռուբեն. *Globalization in the Context of Armenia's Foreign Policy Armenia on the Way to Europe International Conference*. 22 10 2003. 12 7 2021. <<https://www.mfa.am/en/speeches/2003/10/22/shugarian/1493>>.
22. Սարգսյան, Վազգեն. *Վազգեն Սարգսյանի նամակը Լևոն Տեր-Պետրոսյանին*. 1 10 1997. 3 8 2021. <<https://www.aravot.am/2008/02/09/329965/>>.
23. Տեր-Պետրոսյան, Լևոն. *Ելույթ Անվտանգության խորհրդի ընդլայնված նիստում*. 8 1 1998. 17 6 2021. <<https://bit.ly/3Bvbu5c>>.
24. —. *Ելույթ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նիստում*. 23 10 1990. 1 10 2021. <<https://bit.ly/3BylFVt>>.
25. —. *Ելույթ Հայոց համազգային շարժման 4-րդ համագումարում*. 2 4 1992. 2 8 2021. <<https://bit.ly/2YE6FYY>>.
26. —. *Ելույթ Հայոց համազգային շարժման 5-րդ համագումարում*. 28 6 1993. 13 5 2021. <<https://bit.ly/2YztjBE>>.
27. —. *Ելույթ Հայոց համազգային շարժման 7-րդ համագումարում*. 26 12 1995. 16 7 2021. <<https://bit.ly/2YzB9ez>>.
28. —. *Հայաստանի Հանրապետության Նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականի հայտարարությունը*. 4 2 1998. 19 2 2021. <<https://bit.ly/3FEFCxi>>.
29. —. *Հանդիպում լրագրողների հետ՝ նախագահական երդման առաջին տարեդարձի առթիվ*. 14 11 1992. 12 5 2021. <<https://bit.ly/3uXQAcz>>.
30. —. *Հարցազրույց «Իզվեստիա» թերթին*. 6 2 1992. 30 5 2020. <<https://bit.ly/3AAfNeo>>.
31. —. *Հարցազրույց «Նովոյե Վրեմյա» շաբաթաթերթին*. 7 10 1997. 26 3 2021. <<https://bit.ly/3v32npR>>.
32. —. *Հարցազրույց «Օգոնյոկ» ամսագրին*. 14 4 1992. 21 6 2021. <<https://bit.ly/3mGf0U7>>.
33. —. *Հարցազրույց ֆրանսիական «Պոլիտիկ Էնտերնասիոնալ» հանդեսին*. 9 5 1997. 12 6 2021. <<https://bit.ly/3BpzrLb>>.
34. —. *Մոսկվան այլընտրանք չունի*. 28 1 1990. 19 4 2021. <<https://bit.ly/33jJHo3>>.
35. —. *Պատերա՞զմ, թե՞ խաղաղություն*. *Իրջանալու պահը*. 1 11 1997. 11 6 2021. <<https://bit.ly/2Wf9Lz8>>.
36. Փափազյան, Վահան. *Վահան Փափազյան. 1994թ.-ին զինադադարը հաստատեցինք մեզ համար լավագույն պայմաններով* Արամ Արարատյան. 22 5 2014. 17 7 2021. <<https://mediamax.am/am/news/special-file/10315/>>.
37. Բոչարյան, Ռուբերտ. #золотойархив - Совместная ПК Р. Кочаряна и Г. Алиева | ключевые темы | Карабах - Геноцид армян. 25 1 2001. 2 5 2021. <<https://www.youtube.com/watch?v=qHTn65ykiw&t=539s>>.

38. —. *Speech by His Excellency Robert Kocharian President of the Republic of Armenia At the Plenary Meeting of the Council of the European Union*. 22 6 1999. 10 6 2021. <<https://www.mfa.am/en/speeches/1999/06/22/coe/1602>>.
39. —. *Statement By President Robert Kocharian On The Occasion Of The Memorial Of The Victims Of The Armenia Genocide*. 24 4 1999. 23 5 2021. <<https://www.mfa.am/en/speeches/1999/04/24/rk/1597>>.
40. —. *Ելեմոստ Երևան-Մոսկա ըս ըրէզիտենտ Ք.Կոչարյան 2000ա*. 29 5 2000. 30 8 2020. <<https://www.youtube.com/watch?v=Wp3K-rtgkSA&list=PLUO718-u9r202RjITGX9r3y6UgODoZAYd&index=4>>.
41. —. *Ելոյթ Հայաստան-Սփյոռք համաժողովում*. 27 5 2002. 18 7 2021. <<https://www.youtube.com/watch?v=8jnkxcpxjTc>>.
42. —. *Հայաստանի տնտեսական կայունությունը մեծ դեր ունի Արցախյան խնդրի կարգավորման գործում. Ռոբերտ Զոհարյան*. 2002. 25 7 2021. <<https://www.youtube.com/watch?v=5xq6guARI-M>>.
43. —. *Ռոբերտ Զոհարյանի այցը Ռուսաստան 13-15.05.2004*. 14 5 2004. 3 4 2021. <<https://www.youtube.com/watch?v=T6IWnJ2PkQY>>.
44. —. *Ռոբերտ Զոհարյանի ելոյթը Դավոսում*. 1999. 26 8 2021. <<https://www.youtube.com/watch?v=FOffzokT-0M>>.
45. —. *Ռոբերտ Զոհարյանի հարցուպատասխանը ԵԽԽԿ-ում Մաս 11*. 23 6 2004. 18 8 2020. <<https://www.youtube.com/watch?v=S7MDFavWI7k>>.
46. Օսկանյան, Վարդան. *Minister Gives Pre-Election Interview Armenia in the Region, Interview with Mr. Vartan Oskanian, MFA by Vahan Hovhannisian, Journalist, H1 Television Or Վահան Հովհաննիսյան*. 8 2 2003. 19 7 2021. <<https://www.mfa.am/en/speeches/2003/02/08/preelectioninterview/1482%D6%89>>.
47. —. *Minister Oskanian Addresses John Smith Fellows*. 20 1 2003. 2 7 2021. <<https://www.mfa.am/en/speeches/2003/01/20/fellowshipprogram/1481>>.
48. —. *Speech By Vartan Oskanian Minister Of Foreign Affairs Republic Of Armenia At The International Conference On Prospects For Regional And Transregional Cooperation*. 28 9 2000. 19 8 2020. <<https://www.mfa.am/en/speeches/2000/09/28/vo/1454>>.
49. —. *Statement by Vartan Oskanian Minister Of Foreign Affairs Of The Republic Of Armenia*. 20 5 2000. 14 1 2021. <<https://www.mfa.am/en/speeches/2000/05/25/eapc/1445>>.
50. —. *Statement by Vartan Oskanian Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia at Chatham House*. 16 4 2005. <<https://www.mfa.am/en/speeches/2004/04/16/vo/1506>>.
51. —. *ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի ելոյթը «Հարավային Կովկաս. Զաղաքական մարտահրավերներ եւ զարգացման հեռանկարներ» միջազգային համաժողովում*. 11 12 2003. 19 7 2021. <<https://www.mfa.am/hy/speeches/2003/11/12/oskanian/1496>>.
52. Օսկանյան, Վարդան. *ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի հարցազրույցը Հայկական երկրորդ հետուստապիքին եւ «Նոր հարեւաններ» կայքին «Նոր հարեւաններ» կայք*. 21 12 2006. 1 8 2021. <<https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2006/12/21/vo/1645>>.
53. —. *Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները (նախարարի օրագրից)*. Երևան: «Անտարես» հրատարակչություն, 2013.

Works Cited

1. Aberg, John H.S. and Aram Terzyan. "Structure or agency? Explaining Armenia's foreign policy evolution." *Eastern Journal of European Studies* 6 2018: 151-172. <http://ejes.uaic.ro/articles/EJES2018_0901_ABE.pdf>.
2. Astourian, Stephan H. *From Ter-Petrosian to Kocharian: Leadership Change in Armenia*. Berkeley: University of California, 2000.
3. Avetisyan, Sos. *The Hunchback of Caucasus: Armenia's "Stateness" issue and its post-war democratization*, MPhil thesis. Oxford: University of Oxford, 2016.
4. Barseghyan, Kristine. "Rethinking Nationhood: Post-Independence Discourse on National Identity in Armenia." *Polish Sociological Review*, 144 (2003): 399-416.
5. Cheterian, Vicken. "The Uses and Abuses of History: Genocide and the Making of the Karabakh Conflict." *Europe-Asia Studies* 70.6 (2018): 886-887.
6. Finnemore, M. and K. Sikkink. "Taking stock: The constructivist research program in international relations and comparative politics." *Annual Review of Political Science* 4 (2011): 391-416.
7. Hovannisian, Richard. "Historical Memory and Foreign Relations: The Armenian Perspective." Starr, Frederick S. *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1994. 237-276.
8. —. *The Armenian genocide : cultural and ethical legacies*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2007.
9. Jepperson, Ronald L., Alexander Wendt and Peter J. Katzenstein. "Norms, Identity, and Culture in National Security." Katzenstein, Peter J. *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. New York: Columbia University Press, 1996. 8-43. <https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/5237136/mod_folder/content/0/Japersen%20et%20al%20.pdf?forcedownload=1>.
10. Kotchikian, Asbed. *The Dialectics of Small States: Foreign Policy Making in Armenia and Georgia*. Boston: Boston University Graduate School of Arts and Sciences, 2006.
11. MacDougall, James. *Post-Soviet Strategic Alignment: The Weight of History in the South Caucasus*. Washington D.C.: A Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University, 2009.
12. Mfa.am. "Hayastani Hanrapetowt'yan azgayin anvtangowt'yan r'azmavarowt'yown." ["The national security strategy of the Republic of Armenia"] 26 1 2007. Mfa.am. <<https://www.mfa.am/filemanager/Statics/Doctrin earm.pdf>>. (In Armenian)
13. Mirzoyan, Alla. *Armenia, the Regional Powers, and the West Between History And Geopolitics*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.
14. Mouritzen, Hans. "Combining 'incompatible' foreign policy explanations: how a realist can borrow from constructivism." *Journal of International Relations and Development* 20 (2017): 631–658.
15. Price, Robert. "Detecting ideas and their effects." Robert Goodin, Charles Tilly. *The Oxford handbook of contextual political analysis*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 252-265).
16. Rogers, Zac. *Realism and Constructivism as Compatible Epistemologies*. 30 10 2013. <<https://www.e-ir.info/2013/10/30/realism-and-constructivism-as-compatible-epistemologies/>>.

17. Sterling-Folker, Jennifer. "Realist Environment, Liberal Process, and Domestic-Level Variables." *International Studies Quarterly* 41.1 (1997): 1–25.
18. Suny, Ronald Grigor. *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington: Indiana University Press, 1993.
19. Theys, Sarina. "Constructivism." McGlinchey, Stephen, Rosie Walters and Christian Scheinpflug. *International Relations Theory*. Bristol: E-International Relations Publisher, 2017. 36-41.
20. Uhlig, Mark. "The Karabakh War." *World Policy Journal* 10.4 (1994): 47-52. <<https://www.jstor.org/stable/40209334>>.
21. Shugaryan, R'uben. *Globalization in the Context of Armenia's Foreign Policy Armenia on the Way to Europe International Conference*. 22 10 2003. 12 7 2021. <<https://www.mfa.am/en/speeches/2003/10/22/shugarian/1493>>.
22. Sargsyan, Vazgen. Vazgen Sargsyani namaky' Levon Ter-Petrosyanin. [Vazgen Sargsyan's letter to Levon Ter-Petrosyan] 1 10 1997. 3 8 2021. <<https://www.aravot.am/2008/02/09/329965/>>. (In Armenian)
23. Ter-Petrosyan, Levon. Eluyt' Anvtangut'yan xorhrdi y'ndlaynvac' nistum [Speech at the enlarged session of the Security Council]. 8 1 1998. 17 6 2021. <<https://bit.ly/3Bvbu5c>>. (In Armenian)
24. —. Eluyt' Hayastani Hanrapetut'yan Geraguyn xorhrdi nistum [Speech at the sitting of the Supreme Council of the Republic of Armenia]. 23 10 1990. 1 10 2021. <<https://bit.ly/3BylFVt>>. (In Armenian)
25. —. Eluyt' Hayoc hamazgayin sharhman 4-rd hamagumarum [Speech at the 4th Congress of the Armenian National Movement]. 2 4 1992. 2 8 2021. <<https://bit.ly/2YE6FYY>>. (In Armenian)
26. —. Eluyt' Hayoc hamazgayin sharhman 5-rd hamagumarum [Speech at the 5th Congress of the Armenian National Movement]. 28 6 1993. 13 5 2021. <<https://bit.ly/2YztjBE>>. (In Armenian)
27. —. Eluyt' Hayoc hamazgayin sharhman 7-rd hamagumarum [Speech at the 7th Congress of the Armenian National Movement]. 26 12 1995. 16 7 2021. <<https://bit.ly/2YzB9ez>>. (In Armenian)
28. —. Hayastani Hanrapetut'yan Naxagah Lewon Ter-Petrosyani hrajharakani haytararut'yuny' [The resignation of the President of the Republic of Armenia Levon Ter-Petrosyan]. 4 2 1998. 19 2 2021. <<https://bit.ly/3FEFCxi>>. (In Armenian)
29. —. Handipum Iragroghneri het` naxagahakan erdman ar'ajin taredard'i ar't'iv [Meeting with journalists on the occasion of the first anniversary of the presidential oath]. 14 11 1992. 12 5 2021. <<https://bit.ly/3uXQAcz>>. (In Armenian)
30. —. Harcazruyc «Izvestia» t'ert'in [Interview with "Izvestia" newspaper]. 6 2 1992. 30 5 2020. <<https://bit.ly/3AAfNeo>>. (In Armenian)
31. —. Harcazruyc «Novoye Vremya» shabat'at'erin [Interview with "Novoye Vremya" weekly]. 7 10 1997. 26 3 2021. <<https://bit.ly/3v32npR>>. (In Armenian)
32. —. Harcazruyc «O'gonyok» amsagrin [Interview with "Ogonyok" magazine]. 14 4 1992. 21 6 2021. <<https://bit.ly/3mGf0U7>>. (In Armenian)
33. —. Harcazruyc fransiakan «Politik e'nternasional» handesin [Interview with the French "Political International" magazine]. 9 5 1997. 12 6 2021. <<https://bit.ly/3BpzrLb>>. (In Armenian)
34. —. Moskvayn ayly'ntranq chuni [Moscow has no alternative]. 28 1 1990. 19 4 2021. <<https://bit.ly/33jJHo3>>.

35. —. Paterazm, t'e' xaghaghut'yun. Irjanalu pahy' [War or peace? the moment of getting serious]. 1 11 1997. 11 6 2021. <<https://bit.ly/2Wf9Lz8>>. (In Armenian)
36. P'ap'azyan, Vahan. Vahan P'ap'azyan. 1994t'.-in zinadadary' hastateciq mez hamar lavaguyn paymannerov Aram Araratyan [Vahan Papazyan. In 1994 we established the ceasefire on the best terms for us Aram Araratyan]. 22 5 2014. 17 7 2021. <<https://mediamax.am/am/news/special-file/10315/>>. (In Armenian)
37. Qocharyan, R'obert. #zolotojarhiv - Sovmestnaja PK R. Kocharjana i G. Alieva | kljuचेvyе temy | Karabah - Genocid armjan [#gold archive - Joint PC of R. Kocharian and H. Aliyev | key topics | Karabakh - Armenian Genocide]. 25 1 2001. 2 5 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=_qHTn65ykiw&t=539s>. (In Russian)
38. —. Speech by His Excellency Robert Kocharian President of the Republic of Armenia At the Plenary Meeting of the Council of the European Union. 22 6 1999. 10 6 2021. <<https://www.mfa.am/en/speeches/1999/06/22/coe/1602>>.
39. —. Statement By President Robert Kocharian On The Occasion Of The Memorial Of The Victims Of The Armenia Genocide. 24 4 1999. 23 5 2021. <<https://www.mfa.am/en/speeches/1999/04/24/rk/1597>>.
40. —. Telemost Erevan-Moskva s prezidentom R.Kocharjanom 2000g [Teleconference Yerevan-Moscow with President R. Kocharian 2000]. 29 5 2000. 30 8 2020. <<https://www.youtube.com/watch?v=Wp3K-rtgkSA&list=PLUO718-u9r202RjITGX9r3y6UgODOzAYd&index=4>>. (In Russian)
41. —. Eluyt' Hayastan-Sp'yur'q hamajhoghovum [Speech at the Armenia-Diaspora Forum]. 27 5 2002. 18 7 2021. <<https://www.youtube.com/watch?v=8jnkxcpxjTc>>. (In Armenian)
42. —. Hayastani tntesakan kayunut'yuny' mec' der uni Arcaxyan xndri kargavorman gorc'um [Armenia's economic stability has a great role in the settlement of the Artsakh problem]. R'obert Qocharyan. 2002. 25 7 2021. <<https://www.youtube.com/watch?v=5xq6guARI-M>>. (In Armenian)
43. —. R'obert Qocharyani aycy' R'usastan 13-15.05.2004 [Robert Kocharyan's visit to Russia]. 14 5 2004. 3 4 2021. <<https://www.youtube.com/watch?v=T6IWnJ2PkQY>>. (In Armenian)
44. —. R'obert Qocharyani eluyt'y' Davosum [Robert Kocharyan's speech in Davos]. 1999. 26 8 2021. <<https://www.youtube.com/watch?v=FOffzokT-OM>>. (In Armenian)
45. —. R'obert Qocharyani harcupatasxany' EXXV-um Mas 11 [Robert Kocharyan's question and answer session in PACE Part 11]. 23 6 2004. 18 8 2020. <<https://www.youtube.com/watch?v=S7MDFaWl7k>>. (In Armenian)
46. O'skanyan, Vardan. Minister Gives Pre-Election Interview Armenia in the Region, Interview with Mr. Vartan Oskanian, MFA by Vahan Hovhannisian, Journalist, H1 Television Or Vahan Hovhannisyan. 8 2 2003. 19 7 2021. <<https://www.mfa.am/en/speeches/2003/02/08/preelectioninterview/1482%D6%89>>.
47. —. Minister Oskanian Addresses John Smith Fellows. 20 1 2003. 2 7 2021. <<https://www.mfa.am/en/speeches/2003/01/20/fellowshipprogram/1481>>.
48. —. Speech By Vartan Oskanian Minister Of Foreign Affairs Republic Of Armenia At The International Conference On Prospects For Regional And Transregional Cooperation. 28 9 2000. 19 8 2020. <<https://www.mfa.am/en/speeches/2000/09/28/vo/1454>>.
49. —. Statement by Vartan Oskanian Minister Of Foreign Affairs Of The Republic Of Armenia. 20 5 2000. 14 1 2021. <<https://www.mfa.am/en/speeches/2000/05/25/eapc/1445>>.

50. —. Statement by Vartan Oskanian Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia at Chatham House. 16 4 2005. <<https://www.mfa.am/en/speeches/2004/04/16/vo/1506>>.

51. —. HH AG naxarar Vardan O'skanyani elowyt'y' «Haravayin Kovkas. Qaghaqakan martahraverner ew zargacman her'ankarner» mijazgayin hamajhoghovowm [RA Foreign Minister Vartan Oskanian's speech "South Caucasus. Political Challenges and Development Perspectives "International Conference]. 11 12 2003. 19 7 2021. <<https://www.mfa.am/hy/speeches/2003/11/12/oskanian/1496>>. (In Armenian)

52. O'skanyan, Vardan. HH AG naxarar Vardan O'skanyani harcazruycy' Haykakan erkrord hetustaaliqin ew «Nor harewanner» kayqin «Nor harewanner» kayq [Interview of RA Foreign Minister Vartan Oskanian to the Second Armenian TV Channel and "New Neighbors" website "New Neighbors" website]. 21 12 2006. 1 8 2021. <<https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2006/12/21/vo/1645>>. (In Armenian)

53. —. P'oqr erkri mec' martahravernery' (naxarari o'ragric) [The big challenges of a small country (from the minister's diary)]. Erevan: «Antares» hratarakchowt'yown, 2013. (In Armenian)

THE FORMATION OF NORMS AND IDENTITY CONDITIONING THE FOREIGN POLICY OF THE ARMENIAN RULING ELITES IN THE RELATIONS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AND RUSSIAN FEDERATION: A CONSTRUCTIVIST LOOK

NAREK SUKIASYAN

*Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Chair of Political Processes and Institutes, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The objective of the article is to reveal the constructivist factors determining the foreign policy of the Republic of Armenia that are relevant to the Armenian-Russian relation. To that end, the study employs the theoretical and methodological toolkit of International Relations school of Constructivism. The article examines the formation of identities, discourses and perceptions of ruling elites vis-à-vis the domestic and foreign threats, the ways to overcome them, the foreign support and the policy of alliance. The article reveals those foreign policy norms and their life-cycle, which in addition to the factors emanating from the material reality, condition, encourage or limit the policy of the ruling elites towards Russian Federation and act as mechanisms of inclusion and exclusion of political subjects. The article underlines the similarities and disparities between the first and second administrations of the RA in terms of the above mentioned matters, points out the debates therein and their influence on the life cycles of developing norms.

Key words: *Foreign policy of the Republic of Armenia, relations between Republic of Armenia and Russian Federation, Constructivism, Identity, foreign policy norms, ruling elites of the Republic of Armenia, South Caucasus.*

ФОРМИРОВАНИЕ НОРМ И ИДЕНТИЧНОСТИ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИХ ВНЕШНЮЮ ПОЛИТИКУ АРМЯНСКИХ ПРАВЯЩИХ ЭЛИТ В ОТНОШЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ: КОНСТРУКТИВИСТСКИЙ ВЗГЛЯД

НАРЕК СУКИАСЯН

*аспирант кафедры политических процессов и институтов
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
г.Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – выявить конструктивистские факторы, определяющие внешнюю политику Республики Армения, которые относятся к армяно-российским отношениям.

С этой целью в исследовании используется теоретико-методологический инструментарий конструктивистской школы международных отношений.

В статье рассматривается формирование идентичностей, дискурсов и представлений правящих элит относительно внутренних и внешних угроз, путей их преодоления, внешней поддержки и союзнической политики. В статье раскрываются внешнеполитические нормы и их жизненный цикл, которые в дополнение к факторам, исходящим из материальной реальности, обуславливают, стимулируют или ограничивают политику правящих элит в отношении Российской Федерации и выступают в качестве механизмов включения и исключения политических субъектов. В статье подчеркиваются сходства и различия между первой и второй администрациями РА в вышеуказанных вопросах, указываются их противоречия и их влияние на жизненные циклы развивающихся норм.

Ключевые слова: *внешняя политика Республики Армения, отношения между Республикой Армения и Российской Федерацией, конструктивизм, идентичность, нормы внешней политики, правящие элиты Республики Армения, Южный Кавказ.*